

УДК 343.1

Олег Шкута,*канд. юрид. наук, доцент,
доцент кафедри галузевого права
Херсонського державного університету*

ГЕНЕЗИС СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СИСТЕМИ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

У статті розкрито генезис становлення та розвиток кримінально-виконавчої системи незалежної України. Виокремлено п'ять періодів нормативно-правового її закріплення, показано наукові підходи до її реформування, модернізації та оптимізації відповідно до сучасних реалій її функціонування.

Ключові слова: генезис, становлення, розвиток, кримінально-виконавча система, нормативно-правове закріплення.

Постановка проблеми. Запропонована нами стаття «Генезис становлення та розвиток кримінально-виконавчої системи незалежної України» – це спроба не звузити історію кримінально-виконавчої системи, а, навпаки, відтворити на якісно новому рівні її проблемні питання реформування, модернізації та оптимізації відповідно до сучасних вимог її функціонування.

Поглиблене вивчення історії кримінально-виконавчої системи незалежної України дає змогу на науковій основі визначити ключові періоди цього процесу, а також виявити основні недоліки й причини, що його гальмували, передусім складність українського державотворення упродовж всієї його історії.

Доречно зазначити, що за тривалий період функціонування радянської виправно-трудової системи було накопичено величезний арсенал засобів, форм, методів виправлення і перевиховання правопорушників у виправно-трудових будинках, таборах, колоніях, тюрмах. Безумовно, більшість із них втратили своє практичне значення в нових умовах функціонування кримінально-виконавчої системи України.

А тому вдосконалення політики у сфері виконання покарань, так само як і реформа незалежної української кримінально-виконавчої системи, неможливе без урахування історичного досвіду, оскільки сучасні проблеми зумовлені усім попереднім розвитком. У цьому контексті вивчення проблем становлення та розвитку кримінально-виконавчої системи України завжди буде актуальною проблемою з погляду як загальної теорії та історії держави й права, так і галузевого пра-

ва, насамперед кримінально-виконавчого, з огляду на неперервність процесу джерелотворення, необхідність займатися питаннями систематизації правових актів, яку зумовлює саме життя.

Основний зміст статті. Загалом еволюція становлення та розвитку кримінально-виконавчої системи незалежної України в історичному вимірі характеризується динамізмом, стабільністю, поступовим виробленням основних ідей, керівних положень із визначення стратегії та напрямів розвитку доктрини кримінально-виконавчого права, таким чином готуючи ґрунт для виділення її в самостійну галузь права.

З набуттям Україною незалежності стало питання про створення кримінально-виконавчого законодавства, об'єднаного спільною теоретичною базою. Почалася робота зі створення відповідних законопроектів. А тому старі авторитарні методи організації виконання покарань, що базувалися на підтриманні жорсткого режиму відбування покарання, все менше сприяли утвердженню законності та правопорядку в органах і установах виконання покарань.

Стало очевидним, що наростання негативних тенденцій в установах виконання покарань має інші, більш глибокі корені. Тому вже на рубежі 1989–1990 рр. виникла об'єктивна необхідність переосмислення виправно-трудової політики, глибокого аналізу стану справ та визначення відповідності цілей і завдань реальним можливостям та наслідкам [1, с. 58].

Першим кроком на шляху оновлення кримінально-виконавчої системи України стало

ухвалення Постанови Кабінету Міністрів України від 11 липня 1991 р. № 88 Концепції «Основні напрямки реформи кримінально-виконавчої системи в Україні» [2]. В її основу покладено Декларацію про державний суверенітет України, прийняті Організацією Об'єднаних Націй Мінімальні стандартні правила поводження з ув'язненими, Загальну Декларацію прав людини, Європейські стандарти, інші міжнародні документи та угоди.

Відтоді реформа кримінально-виконавчої системи України, яка планомірно здійснюється, зорієнтована на виконання покарань з урахуванням міжнародного досвіду й актів, що стосуються прав людини, принципів гуманізму, демократизму, справедливості, диференціації та індивідуалізації виконання покарань.

Усе це створило об'єктивні передумови поглиблення реформування, підвищення рівня служби виконання покарань, надало можливість соціально переорієнтувати діяльність ДПТС України як центрального органу виконавчої влади на якісно нову роботу з урахуванням міжнародного досвіду, принципів гуманізму, законності, демократизму, справедливості, диференціації та індивідуалізації виконання покарань [3, с. 44].

У цьому зв'язку безпрецедентну на той час спробу відродити «дореволюційний дух» юридичної науки з провідним вектором на виправлення і ресоціалізацію засуджених, а також розробити концепцію переходу від існуючої за радянських часів виправно-трудова система до пенітенціарної системи сучасного європейського типу здійснив відомий український вчений, трагічно загиблий Георгій Опанасович Радов (1949–1999).

У своєму проекті доктринальної моделі Закону України «Про пенітенціарну систему України» він сформулював таке визначення цієї системи: «Пенітенціарна система України являє собою цілісне, функціонально-інтегральне утворення повноважних суб'єктів державного управління, місцевого самоврядування, інститутів громадянського суспільства та їх узгоджених дій по забезпеченню ресоціалізації засуджених» [4, с. 6].

Цьому напрямку відповідали численні ініціативи керівництва Головного управління виконання покарань Міністерства внутрішніх справ України, до якого належала система виконання покарань, його територіальних органів управління, багатьох начальників установ виконання покарань, науковців тощо. Але адміністративно-управлінські рішення того часу спиралися не на об'єктивні умови і наукові розробки, а частіше на політичні замовлення. Тому проблеми розбудови кримінально-виконавчої системи України

залишилися поза шляхом становлення незалежної, демократичної, суверенної, соціальної, правової держави.

Разом із тим теоретико-прикладні напрацювання наукової школи Г. О. Радова та цілої плеяди вітчизняних учених-пенітенціаристів і практиків (Л. В. Багрії-Шахматова, О. М. Бандурки, О. В. Беци, І. Г. Богатирьова, О. М. Джужі, А. В. Кирилюка, В. А. Львовичкіна, П. П. Михайленка, В. П. Севостьянова, А. Х. Степанюка, В. М. Трубникова, С. Я. Фаренюка, І. В. Штанька та ін.) логічно вилилися у трансформацію виправно-трудова система законодавства у кримінально-виконавче.

Чинний КВК України [5] від 11 липня 2003 р. (набрав чинності з 1 січня 2004 р.) увібрав у себе багато прогресивних ідей, заснованих на позитивному вітчизняному та зарубіжному досвіді виконання покарань, реалізація яких надасть можливість наблизити порядок виконання і умови відбування покарань до вимог міжнародних стандартів щодо діяльності пенітенціарних установ та поводження із засудженими.

Отже, нині основною метою діяльності пенітенціарного інституту є виправлення і ресоціалізація засуджених, запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так і іншими особами, а також запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню із засудженими.

Новим КВК України було передбачено створення якісно нової класифікації установ за рівнями безпеки, як у Європі (відкритого типу, мінімального, середнього і максимального рівня безпеки), нову класифікацію і систему розподілу засуджених по установах. Чітке визначення мережі й типів цих установ дало можливість забезпечити роздільне тримання в них засуджених з урахуванням характеру і тяжкості вчиненого злочину, кількості судимостей, психологічних особливостей особи тощо [6, с. 11].

Більше того, із прийняттям нового закону про порядок і умови виконання та відбування покарання подальший рух до гуманізації кримінально-виконавчої системи не завершився, і, як справедливо зазначають окремі дослідники, за час дії КВК України до нього внесено значну кількість змін і доповнень гуманістичної спрямованості, що сприяють приведенню правового статусу засуджених до світових і європейських пенітенціарних норм і стандартів [7, с. 144].

Під впливом соціальних, економічних, політичних, ідеологічних та інших факторів, які домінують у суспільстві в сучасний період його розвитку, змінилися і завдання, що стоять перед пенітенціарним інститутом. На

сучасному етапі основними завданнями виступають такі: регулювання порядку та умов виконання і відбування покарань, визначення засобів виправлення і ресоціалізації засуджених, охорона їхніх прав, свобод і законних інтересів, надання засудженим допомоги у соціальній адаптації.

Тільки на початку ХХІ ст. в українському законодавстві були сформульовані принципи, на яких будується діяльність пенітенціарного інституту. До даних принципів КВК України відносить принципи невідворотності виконання і відбування покарань, законності, справедливості, гуманізму, демократизму, рівності засуджених перед законом, поваги до прав і свобод людини, взаємної відповідальності держави і засудженого, диференціації та індивідуалізації виконання покарань, раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки, поєднання покарання з виправним впливом, участі громадськості в передбачених законом випадках у діяльності органів і установ виконання покарань.

За справедливим судженням вітчизняних учених, кримінально-виконавча діяльність держави, базуючись на вищевказаних принципах, може набувати стабільності за умови, що вона не перебуватиме під впливом різної політичної кон'юнктури, яка складається у державі і залежить від тих чи інших політичних сил та їх партій, ідей, економічних та криміногенних чинників, а матиме чітко визначений науковий характер та об'єктивно відповідатиме чинному законодавству [8, с. 62].

Цим, насамперед, започатковується цивілізований шлях вирішення складних політико-правових проблем, які раніше розв'язувались виключно політичними методами та супроводжувались соціальною напруженістю у державі та суспільстві [9, с. 25].

Однією з відмінних рис виконання покарання пенітенціарним інститутом сучасної України є пріоритетний розвиток установ, що виконують покарання без ізоляції від суспільства [10; 11.]. Не можна не відзначити, що раніше у проведенні перетворень у пенітенціарній сфері радянського періоду основний акцент робився на розвиток установ, що виконують покарання у вигляді позбавлення волі.

У сучасних умовах, у зв'язку зі зміненою зовнішніми соціальними факторами, новими пріоритетами у каральній політиці держави, коли визнається необхідність більш широкого застосування альтернативних видів покарання [12.], великого значення набуває створення відповідних установ, які покликані виконувати дані види покарання.

Необхідність гуманізації каральної політики держави зумовлюється тим, що по-

карання у вигляді позбавлення волі тяжким тягарем лягає на бюджет держави, спричиняє розрив соціальних зв'язків засуджених, породжує криміналізацію суспільства [13, с. 31]. У цілому така тенденція гуманізації кримінальної політики та судової практики, коли покарання у вигляді позбавлення волі застосовується як крайній захід, є сприятливим чинником трансформації даного соціального інституту.

З одного боку, це дає змогу поліпшити матеріально-побутові умови відбування покарання, захистити від впливу злочинного середовища тисячі громадян. З іншого – з'являється можливість розвивати та вдосконалювати діяльність установ, що виконують покарання без ізоляції від суспільства, які потенційно більш ефективні, ніж позбавлення волі [14, с.1].

Період трансформації кримінального та кримінально-виконавчого законодавства України на рубежі ХХ–ХХІ ст. також характеризується появою нової для вітчизняної практики категорії засуджених – засуджених до довічного позбавлення волі. З появою даної категорії постало складне питання про форми і методи роботи з такими засудженими.

У літературі дану проблему деколи зводять лише до забезпечення ізоляції розглядуваної категорії небезпечних злочинців. На думку Л. О. Мостепанюк, «соціальна значимість даного виду покарання вбачається в тому, що воно, примусово ізолюючи злочинця на все його подальше життя в спеціально призначених установах кримінально-виконавчої системи з триманням під охороною і наглядом, захищає найважливіші інтереси громадян, держави і суспільства від найбільш небезпечних злочинних посягань. З іншого боку, воно дозволяє піти від варварського виду покарання, яким є смертна кара» [15, с. 161].

Ще однією особливістю виконання покарання на сучасному етапі розвитку пенітенціарного соціального інституту стала реалізація територіального принципу відбування покарання відносно великої частини засуджених (за місцем проживання). Зокрема, відповідно до ч. 1 ст. 93 КВК України, засуджений до позбавлення волі відбуває весь строк покарання в одній виправній чи виховній колонії, як правило, у межах адміністративно-територіальної одиниці відповідно до його місця проживання до засудження або місця постійного проживання родичів засудженого [5.].

Такий підхід створює умови для підвищення ролі територіальних органів влади у забезпеченні контролю за діяльністю пені-

тенціарних установ, надання різного роду допомоги колишнім засудженим та їхнім сім'ям. Функція відплати, що полягає в ізоляції від суспільства і обмеженні в правах в умовах пенітенціарного соціального інституту, не трансформувалася у процесі його реформування.

Превентивна функція, або функція попередження, змінилася в частині спеціального попередження, пов'язаного з ізоляцією від суспільства злочинців з метою перешкодити їм вчинити подальші злочини, оскільки змінилися форми й методи роботи з даною категорією осіб з подолання у них делінквентної поведінки.

Найбільшою мірою трансформувалася функція виправлення пенітенціарного інституту. Виправний вплив на засуджених радянського періоду відрізнявся тим, що він носив яскраво виражений ідеологізований характер, а самі засоби виправлення засуджених були обмежені і зводилися до режиму, праці, політико-виховної роботи й навчання.

На сьогодні акцент у діяльності установ виконання покарань робиться (як показує вітчизняний і зарубіжний досвід) на досягнення мети виправлення засуджених, орієнтує на поліпшення умов відбування покарання, забезпечення прав засуджених і гуманне поводження з ними, створює передумови для ресоціалізації останніх у суспільстві після відбуття ними покарання. Сучасна кримінально-виконавча реформа орієнтована на те, щоб місця позбавлення волі сприяли виправленню засуджених.

Соціально-терапевтична функція є новою функцією для пенітенціарного інституту. У радянський період вона не була характерна для даного інституту, оскільки вважалося, що ізоляція від суспільства і суспільно корисна праця є гарантом повернення в суспільство повноцінного його члена.

Таким чином, проведений аналіз реформування кримінально-виконавчої системи України показав, що найбільшої трансформації зазнали функції даного соціального інституту. При цьому важливо наголосити, що трансформація таких функцій обумовлена змінами концептуальних основ функціонування системи виконання покарання.

Так, за нинішньою термінологією назва центрального органу виконавчої влади у сфері виконання кримінальних покарань (Державна пенітенціарна служба України) відображає ідеальний результат екзекутивної діяльності, а Державної кримінально-виконавчої служби України – реальний. На думку деяких вітчизняних науковців, зазначені зміни, що привели до наявності системи «служба в службі» (згідно зі ст. 6 Закону

України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» Державна пенітенціарна служба України входить до складу Державної кримінально-виконавчої служби України), є алогічними.

Але головна ідея такої реорганізації, на думку її творців, не проста «зміна вивіски», а формування «нової філософії» діяльності з виконання покарань з метою створення реальних і необхідних умов для виправлення і ресоціалізації засуджених [16, с. 45].

Із часу ухвалення нового КВК України, який визначив якісно нові засади виконання та відбування покарань, було декілька спроб побудувати нове концептуальне бачення розвитку кримінально-виконавчої системи України. Однак, незважаючи на значну кількість нововведень, дедалі очевиднішим стає те, що практика фрагментарних удосконалень закону не може змінити ситуацію в цілому, тому слід схвально сприйняти Указ Президента України «Про Концепцію державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби України» від 8 листопада 2012 р., який визначив головні напрями удосконалення існуючої кримінально-виконавчої політики [17].

Схвалена цим Указом Концепція реформування Державної кримінально-виконавчої служби України покликана розв'язати ключові проблеми, які виникають на сучасному етапі діяльності служби, а саме: приведення умов тримання засуджених та осіб, узятих під варту, у відповідність до вимог законодавства та європейських норм і стандартів, забезпечення безумовного дотримання прав людини і громадянина в місцях позбавлення волі, стабільного функціонування органів, установ виконання покарань, вирішення кадрових проблем та соціального захисту персоналу, модернізацію виробничої сфери підприємств установ виконання покарань та ін.

Висновок

Підсумовуючи вищевикладене, зазначимо, що наявний досвід пенітенціарного будівництва, відновлені справжні історичні факти, їх оцінка і переоцінка з позицій безперервного поступального суспільного розвитку можуть стати основою сучасного процесу вдосконалення кримінально-виконавчої політики, її трансформації в пенітенціарну, реформування вітчизняного законодавства і практики виконання покарань.

Список використаних джерел

1. Шумихин В. Г. Реформа уголовно-исполнительного законодательства в условиях перехода к рыночной экономике / В. Г. Шумихин, С. А. Рожков // Государство и право. – 1992. – № 7. – С. 54–59.

2. Концепція «Основні напрямки реформи кримінально-виконавчої системи в Україні»: схвалена Постановою Кабінету Міністрів України від 11 лип. 1991 р. № 88 // ЗПУ України. – 1991. – № 5. – Ст. 148.
3. Бараш Є. Ю. Організаційно-правові засади діяльності установ виконання покарань: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / Бараш Євген Юхимович. – Х., 2006. – 189 с.
4. Радов Г. О. Роль та місце пенітенціарної системи в структурі державного управління України / Г. О. Радов // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. – 1997. – № 1 (2). – С. 5–10.
5. Кримінально-виконавчий кодекс України від 11 лип. 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 3–4. – Ст. 21.
6. Львовичкін В. А. Концептуальні питання реформування кримінально-виконавчої системи України / В. А. Львовичкін // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. – 2002. – № 7. – С. 3–12.
7. Пузирьов М. С. Реалізація принципу гуманізму виконання і відбування покарання в умовах ізоляції засуджених / М. С. Пузирьов, М. І. Лисенко // Право і суспільство. – 2012. – № 6. – С. 141–145.
8. Пташинський О. Б. Правові проблеми реформування пенітенціарної системи в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / Пташинський Олександр Борисович. – К., 2001. – 185 с.
9. Даниленко В. Сталінізм на Україні: 20-30 ті роки / В. Даниленко, Г. Касьянов, С. Кульчицький. – К., 1991.
10. Богатирьов І. Г. Виправний центр як суб'єкт запобігання злочинам: монографія / [Богатирьов І. Г., Зубов Д. О., Маковій В. В.]; за заг. ред. докт. юрид. наук, проф. І. Г. Богатирьова. – К.: ВД «Дакор», 2014. – 232 с.
11. Бодюл Є. М. Правові та організаційні засади виконання покарання в кримінально-виконавчих установах відкритого типу: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / Бодюл Євген Миколайович. – К., 2005. – 234 с.
12. Богатирьов І. Г. Кримінальні покарання, не пов'язані з позбавленням волі (теорія і практика їх виконання кримінально-виконавчою інспекцією): дис. ... доктора юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / Богатирьов Іван Григорович. – К., 2006. – 500 с.
13. Петрова Н. Гуманізація покарання як засіб зниження злочинності / Н. Петрова // Право України. – 1993. – № 9. – С. 30–34.
14. Мостепанюк Л. О. Довічне позбавлення волі як вид кримінального покарання: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / Мостепанюк Людмила Олександрівна. – К., 2005. – 196 с.
15. Зінченко С. А. Наукове та кадрове забезпечення процесу реформування Державної кримінально-виконавчої служби України / С. А. Зінченко // Державна пенітенціарна служба України: історія, сьогодення та перспективи розвитку у світлі міжнародних пенітенціарних стандартів та Концепції державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби України: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 28–29 берез. 2013 р.). – К.: Державна пенітенціарна служба України, 2013. – С. 45–54.
16. Про Концепцію державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби України: Указ Президента України від 8 листоп. 2012 р. № 631/2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/631/2012>.

В статтє раскрыто генезис становлення и развития уголовно-исполнительной системы независимой Украины. Выделены пять периодов нормативно-правового ее закрепления, показано научные подходы к ее реформированию, модернизации и оптимизации в соответствии с современными реалиями ее функционирования.

Ключевые слова: генезис, становление, развитие, уголовно-исполнительная система, нормативно-правовое закрепление.

The article deals with the genesis of the formation and development of the penal system of independent Ukraine. Thesis there is determined five periods of regulatory consolidation, shows scientific approach to its reform, modernization and optimization in line with modern realities of operation.

Key words: genesis, formation, development, criminal executive system, regulatory consolidation.

